

ӘДЕБИЙ ЖАНРЛАРДЫҢ РАҰАЖЛАНЫҢ БАСҚЫШЛАРЫ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – филология илимдери бойынша философия докторы, доцент
matimov0014@mail.ru

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЖАНРОВ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – доктор философии по филологическим наукам, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажанияза

STAGES OF DEVELOPMENT OF LITERARY GENRES

Matimov Koshkarbay Genjebaevich – Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz

Таянч сўзлар: адабий жанр, жанршунослик, жанрлар таснифи, жанр назарияси, жанр шакллари, жанр мазмуни.

Резюме. Мақолада адабий жанрларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тарихий ривожланиш босқичлари ҳақида сўз юритилади. Жанрларнинг таснифи ва уларнинг иккинчи бир жанрлар билан аралашувини назарий адабиётларга таянган ҳолда баён этилади. Шундай қилиб, аралашув доирасида жанр тенденциялари юз бериб, асарнинг бадиий талабларига фалсафий мазмунга эга асарлар пайдо бўлганлиги ҳақида фикр юритилади.

Ключевые слова: литературный жанр, жанрология, жанровая классификация, теория жанра, жанровые формы, жанровое содержание.

Резюме. В статье рассматриваются этапы возникновения, становления и исторического развития литературных жанров. Классификация жанров и их смешение с другими жанрами опирается на теоретические труды. Таким образом, в рамках интервенции возникают жанровые тенденции, и предполагается, что к художественным требованиям произведения относятся произведения с философским содержанием.

Key words: literary genre, genreology, genre classification, genre theory, genre forms, genre content.

Summary. The article discusses the stages of emergence, formation, and historical development of literary genres. The classification of genres and their intermingling with other genres is discussed based on theoretical works. Thus, within the framework of this intervention, genre trends emerged, leading to the emergence of works with philosophical content in response to the artistic demands of the work.

Кирисиў. Әдебияттануў илиминде әҳмийетли теориялық мәселелердин бири әдебий жанр мәселеси болып табылады. Әдебий жанрларда белгили бир тарийхый дәуірлердин көриниси сәўленеди. Көркем әдебияттың раўажланыўының хәр қыйлы дәуірлериндеги жанрлардың өзине тән тәбияты, оның өзгериўи, араласыўы, жиклеў (классификация) заңлықлары, жанрлар системасының хызмети, хәр қыйлы жанр түрлериниң поэтикасы хәм типологиясын эзелден алымлар тәрепинен дыққат аўдарылып, илимий изертлеў жумыслардың объектине айланып қиятыр.

Көп әсирлик раўажланыў басқышларына ийе әдебияттануў илиминде көркем әдебият жанрлары типологиялық уқсаслықларға ийе. Усы типологиялық уқсаслықлары менен негизги қырлары бойынша белгили бир жыныслар менен түрлерге бөлинеди. Бул жыныслық (түр) бөлиниў әдебияттануў илими дүньяға келген дәуірлерден басланады хәм ол әйемги греклер менен римлилерге белгили болады. Әдебияттың жыныс (түр) пенен жанр түрлериниң теориясын биринши рет әйемги грек алымы Аристотель ислеп шығады. Аристотель өзиниң «Поэтика» деп аталған мийнетинде әдебиятты «сөз бенен тоқылған өмир» деп атайды. Солай етип, уллы философ оның үш түрине (Лирика, Эпика, Драма) тоқтап, сыпатлама береді.

Әдебиятлар анализи хәм метод. Хәзирги ўақытқа шекем дүнья әдебияттануў илиминде әдебий жанрлардың классификациясы бойынша қәлиплекен бир неше концепциялар бар. Булар: а) схоластикалық теория; б) XX әсирдин 20-жылларындағы социологиялық мектептер; в) Формалистлик хәм морфологиялық принциптер; г) Бахтин, Фрейденберг

хәм Пропптың жанрлық-генетикалық идеяларынан ибарат.

«Теория литературы» мийнетиниң авторлары Р.Уәллек пенен О.Уоррен әдебий жанрды шығарманың формасы сыпатында түсиндиреди: «Шәртли түрде жанр деп улыўма «сыртқы» (өлшем, структура) хәм «ишки» сезим, қатнас, ой-пикир, жәмлестиріп айтқанда – тема хәм аудитория) формасы теориялық жақтан анықлайтуғын әдебий шығармалардың түрлерин түсинемиз» [6:247-248]. Илимпазлардың пикиринше, жанрлық раўажланыў нәтийжесинде ески жанрлар системасы бузылып, «ишки» хәм «сыртқы» формалардың бирлиги жоқ болады. «Жанр ҳаққында бициң теориямыз «ишки» формаға емес, «сыртқы» формаға байланыслы. Соның ушын жанр сиясий роман ямаса мийнеткешлер өмирине арналған роман емес, ал октава менен жазылған «Гудибрас» ямаса сонет болып есапланады» [6:250] - деп көрсетеди.

Әдебияттануў илиминде XIX әсирдин екинши ярымы менен XX әсирдин басында бир-бирине қарама-қарсы еки теория пайда болады. Бириншиси Ф.Брюньердин биологиялық тийкарламасы. Бул теория бойынша әдебий жанрлар тири организмлер сыяқлы туўылады, жасайды хәм өледі. Екиншиси Б.Крочениң теориясы. Бул теория бойынша көркем шығарма сезиўдин (интуиция) жемиси. Б.Кроче теориясының тийкарғы принципи жанрды бийкарлаў. Бул, әсиресе, XX әсир басында кең тарқалады. Себеби, бул дәуірде дөреген әдебий шығармалардың генетикалық, жанрлық белгилерин ажыратыў қыйынласып кеткен еди. Әдебий шығарманың қунлылығы авторлық субъективизмнің көринисинде деп баҳаланады.

1930-жыллары италиян хэм немец әдебиеттаныў илимлеринде Б.Кроче идеясы Польша Ван Тигемниң «Вулканизм» теориясында даўам еттириледі. Бул теория бойынша дәрәтпениң пайда болыўы вулкан сыяқлы, оны аңлап болмайды. Теория тәрәпдарлары автордың жанрдан ғәрәзлигин қоллап-қуўатлайды. XX әсирдің басындағы Б.Кроче, Польша Ван Тигем теориялары хәзирги әдебиеттаныў илиминде белгили дәрәжеде еле өз әҳмийетин жойтқан жоқ. Оның концепциясын басшылыққа алатуғын айырым әдебиетши алымлар бар [8:49-51].

Жанрлар теориясында формалистлик бағдар менен бирге психологиялық бағыт да орын алды. Психологиялық бағыт бойынша жанрларға анықлама бериўде инсаннның дүнъяға болған психологиялық мүнәсибети, эмоционаллық қабыл етиў өзгешелиги алынған. Психологиялық бағыттағы ўәкиллердің итибар қаратқан мәселеси – жанрларды шығармада сүүретленген ўақытқа қарай жиклеў болып табылады. Усыған байланыслы: «әдебий шығармалардың хәр қыйлы түрлериндеги уқсаслық машқаласын ўақыт өзгешеликтери хэм оның менен тығыз байланыслы психологиялық қатнастардың өзгешеликтери менен түсиндириў мүмкин» [8:58]- деген еди.

Жанр теориясының раўажланыўына айрықша үлес қосқан алым М.М.Бахтин болып табылады. Хәзирги жанрологияда М.М.Бахтиннің жанр мәселесин шешиўде комплексли филологиялық, культурологиялық хэм философиялық бирликке тийкарланған концепциясы үстинлик етип өз әҳмийетин сақлап қалмақта. М.М.Бахтин жанрлар хэм әдебий шығарманың ишки диалоглық тәбияты арасындағы байланысты дәлиллеўге хәрәкет етти. Илимпаздың пикиринше диалог автор хэм оқыўшы ямаса қахарман хэм оқыўшы арасында болыўы керек. Жанрлар да усы диалогтың көриниўи менен белгиленеди. Алым бириншилерден болып жанрдың мазмунлық тәрәпине кеўил бөлди [2:454-455].

Талқылаў. Көркем шығарманың жанрлық белгилери объектив хэм субъектив себеплерге байланыслы. Бирак, улыўмалық бағдарда белгили бир миллий әдебиеттың раўажланыўында типлик жанр белгилери ҳаққында сөз етиў мүмкин. Атап айтқанда классицизм дәўиринде жанр атамалары шығарманың әҳмийетли типологиялық белгилерин көрсететуғын еди. Бул дәўирде әдебий жанрларға анық талаптар қойылып, жазыўшы тәрәпинен толық орынланып барылады. Классицистлер жанрлық категориялардың тәбиятын түсиндириўге хәрәкет етпеген. Олардың итибарын тартқан мәселелер шеңберине «жанр тазалығы», «өмиршеңлиги» хэм жаңа жанрларды анықлаў болды.

XIX-XX әсирлерде жанр категорияларына болған көзқарас өзгерди. Бир тәрәптен жаңа эстетикалық принциптер әсирлер даўамында қәлиплескен дәстүрий жанрлық структураларды ядта сақлаған ҳалда қәлиплескен болса, екінши тәрәптен, ески хэм жаңа жанрлар өз ара дәрәтиўшилиқ қатнаста болған, ески жанрлар жаңадан өзлестирилген.

Әдебий жанр мазмун категориясы ма ямаса форма категориясы ма деген сораўға алымлар түрли көзқарасларға ийе болып келди. Жанрларды әдебий шығармалардың дүзилиси, формасы менен тығыз бирликте көрип шығыў керек деген қағыйданы усыныс

еткен формалистлик мектеп ўәкиллери болды. Формалистлик мектеп ўәкиллериниң әдебий жанр концепциясын басшылыққа ала отырып, айырым принциптерин қайта көрип шығып, алымлар жанрдың мәнилик (мазмунлық) тәрәпине итибар қаратып, «жанрлық мазмун» атамасын қәлиплестирди. Бул атамаға М.М.Бахтин тийкар салған болса, соң Г.Н.Поспелов раўажландырған. Алымлар әдебий жанрдың формалық хэм мазмунлық тәрәптерин ажыратып көрсетеди. Бирак, Г.Н.Поспелов формалистлик теориялардан бас тартып, жанрлық мазмун хэм оны белгилейтуғын жанрлық формалар арасындағы байланысқа жетерли итибар бермейди. Басқа алымлар әдебий жанр мазмун менен форманы бирлестиретуғын категория деген жуўмаққа келеди [1:321].

Белгили алым В.Е.Хализев «әдебий жанрлар мазмунлық сыпатынан тысқары структуралық, формалық қәсийетлерге де ийе деген пикирге келеди. [7:333] Егер классицизм дәўиринде хәр бир жанр өзине тән турақлы белгилерге ийе болып, белгили қәлиплескен қағыйда хэм нормаларды әмел еткен болса, XIX-XX әсирлерде жанрлар арасындағы шекаралар әсте-ақырын жоғала баслайды. В.Е.Хализев әдебиеттағы жанрлық структуралардың еки түрин ажыратып көрсетеди. Бириншиден, таяр жуўмақланған каноникалық жанрлар, екіншиден, жаңа өзгерислерге бейимлескен жанрлар [7:337]. Ал басқа алымлар болса әдебий жанрды көркем шығарманың структурасы хэм композициясы менен байланыстырады [5:157].

Нәтижелер. Улыўма әдебиеттаныў илиминде жанр тәбиятының түпкилики шешим таппағанлығы белгили. Солай етип арнаўлы илимий мийнетлерде терминологиялық аппарат толық ислеп шығылмағаны, әдебий түрлер хэм жанрларды классификациялаўдың тийкарғы принциптери анықланбағанына итибар қаратылады. Белгили алым Г.Г.Абрамович «Введение в литературоведение» («Әдебиеттаныўға кирисиў») деп аталған мийнетинде: «жанр түсинигиниң мазмуны турақлы түрде өзгерип, курамаласып баратырғанлығы себепли жанр теориясының еlege шекем конкрет мазмунға ийе болмағанлығы белгили» [1:213] – деп жазады. Жанр, жыныс, түр терминлери көпшилиқ жағдайларда бир-бириниң орнына қолланыла береді хэм хәр бириниң белгиленген анықламасы ислеп шығылмаған. Биз терминологиялық ўазыйпаны шешиў емес, хәр қыйлы жанрлар, әдебий жыныслар, түрлердің өзине тән заңлылықларын ўирениў болып табылады. Бирак, егер сөздің мәниси анықланбаса, оның терминологиялық анықламасы берилмесе, көркем дәрәтиўшилиқ ызамлылықларын, әдебий шығарманың жанр поэтикасын ўирениў қыйынласады. Хәзирги әдебиеттаныў илиминде «жанр» атамасы кеминде үш түрли мәнисте қолланылады. Бириншиден «әдебиеттың түрлери мәнисинде» қолланылады. Л.И.Тимофеев: «жанр – француз тилинен аўдармаланғанға жыныс деген мәнисти билдиреди. Биз буннан еки атаманы қолланамыз: жанр (әдебий жыныс мәнисинде) хэм жанрлық түр (түр мәнисинде). Себеби түрдің жанрға бөлиниўи артықша» [4:344].

Әдебий жанр мәселесине келгенде әдебиеттаныў илиминде оғада тартыслы пикирлер көп. Әдебиет теориясы ҳаққындағы мийнетлердің басым

көпшилигинде әдебиеттің теги (жынысы) жанр, ал әдебий шығарма жанрлық түр деп белгиленеді. Бүгінгі күнге шекем терең изертлеулер алып барылған болса да, еле де көплеген сорауларға жууаппар табылмады хәм қойылған мәселелер толық шешим таппады. Соның ушын да жанрлар тәбияты, олардың классификациясы, шығарма параметрлери ҳаққындағы тартыслар таўсылмайды. Жанр мәселелериниң барлық тәреплерин ашып прозада қоспа жанрлардың пайда болыуы хәм раўажланыуын анықлау ушын жанр теориясының бир неше тәреплерине айрықша дыққат аўдарамыз.

Жуўмақ. XX әсир әдебиеттаныў илиминде әдебиеттің жанрлық қәсийетлериниң раўажланыў тенденцияларын таллау хәм түсиндириў ушын классикалық эстетика ислеп шыққан жанрлық детерминация теориясын тийкарғы хәм баслы бағдар етип алыў зәрүр деген көзқарас қәлиплескен. Бүгінгі әдебиеттаныў илиминде жанрлық раўажланыў теориялары қандай өзгешеликлер менен ажыралып турса да, олардың барлығы жанрдың дүньялық жағдайы хәм дәўир сана-сезими менен байланысы мәселесине келип тақалады. Бул жағдай тәбияты жағынан хәр қыйлы жанрлық теорияларды, әсиресе, жанрологиядағы тарийхый (историзм) хәм салыстырмалы-типологиялық бағдарларды жақынластырыў мүмкиншилигин анықлап береді.

Әдебий жанрлар мәселеси туўралы Г.Н.Поспеловтың мийнетлеринде жанр түсиниги типологиялық категория сыпатында баҳаланады. «Жанрлар хәр қыйлы дәўирлерде хәм миллий әдебиетлардың раўажланыуында, бир дәўирдеги миллий-әдебий раўажланыудың түрли бағдарында тарийхый тәкиарланыушы хәдийсе болып табылады. Улыўма айтқанда жанрлар анық тарийхый емес, типологиялық кубылыс. Г.Н.Поспелов «жанрлық аспект болған тарийхый тәкиарланыушы аспектти табыў ўазыйпасын усыныс етеди. Ол жанр проблематикасында жанрлық белги шегара деп есаплайды [3:156]. Изертлеўши проблематиканың типологиялық өзгешеликлериниң тарийхый тәкиарланыуы тийкарында жанрлық топарларға төмендегише бөледі: мифологиялық, миллий-тарийхый, этологиялық хәм романлық. Соның менен бирге хәр бир жанрлық талаптардың миллий жәмийет раўажланыуының белгили бир басқышында хәм белгили бир ызымшылық тәртибинде пайда болатуғынын атап өтеди [3:209].

Солай етип, гуманизм мәселелериниң күшейиўи сананың хәр қыйлы тараўы сыпатында әдебиет пенен философияның араласыуын жақынластырды. Бундай араласыў шеңберинде жанрлық тенденциялар жүз берип, шығарманың көркемлик талапларына философиялық мазмунға ийе шығармалар пайда болды.

Әдебиетлар

1. Абрамович Г. Введение в литературоведение. – Москва: «Просвещение», 1979.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: «Художественная литература», 1975.
3. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. – Москва: «Просвещение», 1972.
4. Тимофеев Л. Основы теории литературы. – Москва: «Просвещение», 1976.
5. Жанр и композиция литературного произведения (Межвузовский сборник. Ред.коллегия: проф. А.М.Гаркави и др.) Вып. 1. - Калининград, 1974.
6. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: «Прогресс», 1978.
7. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: «Высшая школа», 2000.
8. Чернец Л. Литературные жанры. – Москва: Издательство Московского университета, 1982.